

INTIMITATEA ÎN SPECTRUL REGALITĂȚII. CORESPONDENȚA CA (PRE)TEXT AL UNEI NOI PARADIGME DE EXISTENȚĂ

Drd. Smărăndița-Elena COSTIN
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași

Abstract: *In this article, we will explore the main phenomena associated with the expansion and growing awareness of a new sensibility characteristic of the fin de siècle, which prompts individuals to immerse themselves in frameworks and contexts that highlight the depths of the self. The act of letter writing, the establishment of an entire ritual to translate the intimate atmosphere of dialogue with the other into reality, the creation of a personal space for such moments, and the subjective connection to the domestic universe—all these manifestations with a directorial potential will be reflected both outside the confessional pages, through the mentioned actions, and within them, through the construction of various postures. Queen Elisabeth's nonconformism, otherwise bound by the duties of any crowned head, will clearly manifest in the intimacy of the letters exchanged with her husband, King Carol I.*

Keywords: *intimate correspondence, collective intimacy, royalty, fin de siècle, ritual, new paradigm*

1. Intimitatea colectivă – un paradox funciar al sfârșitului de veac

Pe fondul (re)descoperirii intimității, ale cărei accepțiuni sunt cât se poate de laxe, după cum se va vedea, și al intensificării practicii epistolare, marii scriitori de corespondențe din a doua jumătate a secolului al XIX-lea vor profita de libertatea îngăduită de spațiul epistolar, pentru a-și regiza cât mai veridic scenariile confesive și pentru a-și instrumenta, după bunul plac, posturile textuale, prin vocile cărora se construiesc mesaje, care completează imaginea de ansamblu a autorilor.

Deși veacul al XIX-lea a constituit una dintre cele mai vizibile perioade istorice, acesta a fost, în egală măsură, și veacul descoperirii intimității și a beneficiilor acesteia. Asemenea unui evantai, secolul de care ne ocupăm a deschis la maximum, în fața oamenilor săi, orizontul modernizării culturale și sociale, dar a echilibrat balanța prin caracterul său retractil, oferindu-le acestora spațiul intim, pe care l-au valorificat în fel și chip. În jurnale, corespondență, arhitectură, artă, formele intimității au fost răspândite și promovate ca adevărate valori umane și culturale, revelând lumii că *un nou sentiment al persoanei*¹ a pus stăpânire pe cetățenii acestui veac.

¹ Sintagma este preluată de la sociologul francez Alain Girard și se referă la faptul că, pe fundalul unui secol traversat de tășurile săbiilor și ale mașinărilor nou-descoperite, insul devine conștient de disproporția dintre el și lume, începând să-și pună mai multe întrebări cu privire la propria identitate, căutând să descopere ce se ascunde în spatele corpului material. Girard consideră că fenomenul intimității este strâns legat de apariția jurnalului. Referința completă este: Alain Girard, *Le journal intime*, Paris, Presses Universitaires de France, 1963.

Problematica intimității din această perioadă a fost descrisă fie ca un alt mit fondator al secolului al XIX-lea („Mitul revoluției atrage după sine un alt mit, acela al personalității ireductibile și inviolabile a omului, ca individ [...] *Omul dixneviemist* capătă convingerea că este nu numai o parte dintr-un uriaș mecanism incontrollabil, dar și o unitate în sine.”²), fie ca fundament al identității umane („Yet, this new concept, this definition of the individual as uniquely constituting the world, suspends the notion of the individual as nature that was valid until approximately 1800.”³), fie ca simptom al „societății anglo-saxone, aflată la vremea aceea în avangarda edificării unei culturi burgheze.”⁴

O contextualizare largă a conceptului de *individualitate*, pus în legătură semantică cu *intimitatea* veacului al XIX-lea care ne interesează în mod deosebit în cercetarea de față, este realizată de Mihai Zamfir, care, în lucrarea *Din secolul romantic*, afirmă că, la un moment dat, se produce o ruptură semnificativă în modul de percepție a oamenilor, care accelerează reacțiile sistemului nervos parasimpatic al acestui secol. Enumerând mai multe variante în ceea ce privește momentul acestei sciziuni, criticul Mihai Zamfir se oprește asupra observațiilor lui Robert Musil din *Jurnalele sale*, pe care le găsește pertinente pentru a motiva premisa acestuia, și anume că, treptat, până în preajma anului 1880, se înregistrează o serie de acumulări ce țin de tehnicizarea și, implicit, ușurarea vieții oamenilor, care au contribuit semnificativ la mutarea accentului dinspre public spre intim. Apariția electricității facilitează nu doar iluminarea propriu-zisă, ci și configurarea existenței unui nou spațiu interior, încălzit, ferit de pericolul exteriorului. Cu alte cuvinte, se cristalizează acum un loc al intimității, propice instalării unui adevărat ritual al scriiturii confesive, după cum vom vedea în cele ce urmează. Mai departe, pe urmele lui Musil, Zamfir vorbește despre utilizarea automobilului și a bicicletei, mijloace de transport care schimbă raportul dintre individ și spațiu în favoarea primului, bineînțeles. De asemenea, razele X, anestezia, reprezintă noi modalități de revelare a faptului că *intimitatea organică* a individului nu mai este o dimensiune intangibilă a acestuia, putând fi ușor accesată prin intermediul noilor descoperiri⁵. Armonizând ideile lui Robert Musil, criticul și istoricul bucureștean Mihai Zamfir concluzionează: „Din punctul de vedere al unei spiritualități globale, mi se pare că numitorul comun nu poate lua decât o singură formă: cea a *expansiunii individualității* [...] Spectacolul pe care îl oferă un veac întreg pare a avea un singur sens, acela al evoluției individualismului, de la revendicarea instinctivă la cadre existențiale organizate.”⁶

La elementele intimizării perspectivei individului atât asupra propriului corp, cât și asupra spațiului pe care începe să îl domine, Françoise Simonet-Tenant,

² Eugen Simion, *Secolul al XIX-lea în doi mesianici chibzuiți și un vizionar mistic. Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica*, prefață de Oana Camelia Șerban, Iași, Editura Cartea Românească Educațional, 2020, pp. 39-40.

³ Niklas Luhmann, *Love as Passion. The Codification of Intimacy*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1986, p. 181.

⁴ Georges Duby, *Avertisment*, în: Philippe Ariès și Georges Duby (coord.), *Istoria vieții private. De la Europa feudală la Renaștere*, vol. III, București, Editura Meridiane, 1995, p. 5.

⁵ Mihai Zamfir, *Din secolul romantic*, București, Editura Cartea Românească, 1989, pp. 13-16.

⁶ *Ibidem*.

profesoară la Université de Rouen și specialistă în scriitura confesivă, adaugă și ceasul de mână (*la montre* – „Le contrôle du temps est plus que jamais d’actualité en un siècle caractérisé par l’essor de la bourgeoisie, animée d’un idéal matérialiste et d’un souci d’efficacité pragmatique [...] grâce à la montre portative, accessoire aussi raffiné que nécessaire, le temps s’égrenant de la vie quotidienne est désormais à portée de main, aisément contrôlable et intériorisable.”) și oglinda (*le miroir* – „[...] ils constituent aussi une manière d’espace réflexif, qui renvoie à chacun son image, suscitant au-delà du vertige narcissique une confrontation de soi à soi qui n’a rien d’anodin.”) în categoria obiectelor care, odată intrate în contact direct cu individul dintr-un secol cu o predispoziție vădită spre intimizare, contribuie la redimensionarea raportului *eu-lume*. De asemeni, un rol important în configurarea intimității îl are regândirea spațiului. Astfel, delimitarea unei încăperi dedicate exclusiv activităților ce țin de sfera privată constituie încă un semn al conștientizării distincției dintre ceea ce trebuie făcut și spus în mijlocul comunității și ceea ce trebuie păstrat în spațiul intim: „L’art de la distribution des pièces qui se développe au siècle suivant différencie l’« appartement de parade » et celui de « commodité », aux pièces de taille réduite, réservé à l’usage personnel des maîtres de maison.”⁷ Deși, teoretic, secolul al XIX-lea a însemnat și această modificare la nivelul spațiului, realitatea este că foarte puțini indivizi beneficiau de acest confort și lux al intimității. Astfel, nu fără temeii afirma Virginia Woolf, în prima jumătate a secolului al XX-lea, faptul că, pentru a putea scrie, o femeie are nevoie de *o cameră doar a ei* și de resurse financiare, raportându-se la situația tragică a femeilor din societatea elisabetană, captive în patriarhatul absolut: „În primul rând, până la începutul secolului al XIX-lea nu se putea pune problema să aibă o cameră doar a ei, nemaivorbind de o cameră liniștită sau izolată fonic, în afara cazului în care părinții ei erau extraordinar de bogați sau de rang înalt.”⁸

Rămânând în sfera simbolică a oglinzii, criticul și eseistul român Mircea Mihăieș consideră, în lucrarea *De veghe în oglindă*, că intimitatea apare „pentru a desface omonimia, imprecizia provocată de sensurile cuvântului *jurnal*”, aceasta conotând „desuetul – romantismul incert, nebulos al mărturisirii.” Mai potrivită pentru surprinderea caracterului egografic al jurnalului ar fi utilizarea conceptului de *interioritate*, mai cuprinzător din perspectiva aglutinării, în matca literaturii confesive în general, a condiției discreției absolute: „Părțile nevăzute, albul nescris al paginii se revendică de la altă tradiție: a *interiorității* și a tainicului, a secretului de primă instanță.”⁹ Într-o altă lucrare, *Cărțile crude. Jurnalul intim și sinuciderea*, Mircea Mihăieș asociază intimitatea cu ideea de (auto)construcție specifică oricărei scriituri cu potențial literar, care presupune și o doză de teatralitate și înscenare, după cum și sinuciderile pot fi remarcabile din perspectiva scenariului (funebru) pus în mișcare. Situată la granița dintre *aici* și *acolo*, profunzime și suprafață, intimitatea îi

⁷ Françoise Simonet-Tenant, *À la recherche des prémices d’une culture de l’intime*, în: Anne Coudreuse, Françoise Simonet-Tenant (ed.), *Pour une histoire de l’intime et de ses variations*, în „Itinéraires”, nr. 4/ 2009, pp. 36-37, <https://journals.openedition.org/itineraires/574>.

⁸ Virginia Woolf, *O cameră doar a ei*, traducere de Anca Dumitrescu și Elena Marcu, București, Black Button Books, 2018, p. 55.

⁹ Mircea Mihăieș, *De veghe în oglindă*, București, Editura Cartea Românească, 1988, p. 294.

apare autorului ca un punct de intersecție fundamental: „Or, intimitatea este tocmai această aproximare: inima lucrurilor [...] Adică un concept metaforic spațial situat. El este și proximitate, și distanță, și înăuntru, și înafară. Limită a două lumi, graniță dintre mental și material...”¹⁰

Această situație a intimității la granița dintre *închis* și *deschis*, ca posibilități ale desfășurării vieții, este extrem de prolifică pentru cercetarea de față, în care încercăm să observăm cum trăiau oamenii veacului al XIX-lea, în special în a doua jumătate a acestuia¹¹. Nu fără temei s-a spus că secolul acesta a fost unul paradoxal, îndeosebi pentru cei care nu încearcă să găsească firul Ariadnei, care armonizează și conectează toate straturile din care este alcătuită ritmicitatea „organică, naturală” a unei *lumi pierdute*, deplânse și regretate de generațiile ulterioare, pentru „libertatea individuală, ritmul lent, nonșalanța, răgazul de a aprecia lucrurile frumoase”¹². Un paradox îl poate constitui și tipul de intimitate, pe care îl considerăm cel mai reprezentativ pentru perioada vizată, și anume *intimitatea colectivă* sau, preluând terminologia studiilor de specialitate care au dezvoltat acest concept, intimitatea ca „space of *in-betweenness*”, rezultat al unei noi recontextualizări a geografiei intimității. Ca spațiu de interval, intimitatea presupune aglutinarea unor diade antinomice: privat/ public; intim/ colectiv; centru/ periferie; real/ imaginar – așa cum reiese din observația cercetătoarelor Birgitta Lindh Estelle, Viola Parente-Čapková și Carmen Beatrice Duțu, care au corelat conceptul de intimitate cu cel de *in-betweenness*, utilizat, în 1996, de Homi Bhabha în *Cultures in Between*, pentru a denumi spațiile hibride, transculturale. În lucrarea *Women Writing Intimate Spaces*, cele trei cercetătoare definesc astfel intimitatea, prin raportare la conceptul propus de Homi Bhabha, oferindu-i, desigur, o altă turnură ideatică: „The concept of *in-betweenness* implies also the ways of exceeding the traditional spatial divides between the public and the private, vis-à-vis both the real and the imaginary spaces, where identities as well as cultural and political emancipation are discussed.”¹³

În siajul acestei conceptualizări, o perspectivă ancorată în specificul intimității de la sfârșitul secolului al XIX-lea, mai cu seamă arondată ideii de intimitate trăită în ipostază regală, apare în studiul semnat de Roxana Patraș și Lucreția Pascariu, care face parte din lucrarea colectivă menționată anterior, *Women Writing Intimate Spaces. The Long Nineteenth Century at the Fringes of Europe*. Intimitatea colectivă, *the collective intimacy*, după cum au denumit-o autoarele, are în vedere caracterul public/ colectiv, pe care îl au așa-zisele momente/ spații ale intimității ale Reginei Elisabeta, în studiul de caz analizat de autoare. Sunt experiențele trăite de Regina-scriitoare similare cu cele ale oamenilor obișnuiți? În ce manieră interferează

¹⁰ Idem, *Cărțile crude. Jurnalul intim și sinuciderea*, Timișoara, Editura Amarcord, 1995, p. 122.

¹¹ Despre coordonatele mentalitare și comportamentale ale societății din a doua jumătate a secolului al XIX-lea am scris într-un articol de dată recentă: Smărăndița-Elena Costin, *The Age of Royalty and the Refinement of the Late 19th Century (1866-1914). On Letters, Honour & Protocolary Sociability*, în „Journal of Romanian Literary Studies”, no. 35/2023, Tîrgu-Mureș, Arhipeleag XXI Press, <https://asociatia-alpha.ro/jrls/35-2023-Jrls.pdf>, pp. 789-797.

¹² Mihai Zamfir, *op. cit.*, p. 66.

¹³ Birgitta Lindh Estelle, Viola Parente-Čapková și Carmen Beatrice Duțu, *Introduction*, în: Birgitta Lindh Estelle, Viola Parente-Čapková, Carmen Beatrice Duțu (ed.), *Women Writing Intimate Spaces. The Long Nineteenth Century at the Fringes of Europe*, Boston, Brill, 2022, p. 6.

numeroasele posturi ale Reginei (Regina-mamă, Regina-poetă, Regina consoartă, *mama răniților*, Carmen Sylva, Regina Globetrotter etc.) cu manifestările intimității create? Influențează sau nu statutul politic al Reginei autenticitatea scrierilor intime, apărute sub pseudonimul Carmen Sylva? Acestea sunt o serie de întrebări ale căror răspunsuri pot fi intermediare de coordonatele esențiale ale intimității colective. Corelată cu ideea de memorie colectivă¹⁴, intimitatea trăită colectiv presupune și „the concepts of spatiality and temporality by subsuming them to the larger concept of memory: for the queen-poetess, intimate spaces function as «realms of memory» (*lieux de mémoire*).”¹⁵ Astfel, se realizează un transfer simbolic între „a space in time where collective memories are internalized as personal memories” și „[a space] where personal recollections become moments of Romanian national history.”¹⁶

Cele două spații, la intersecția cărora se coagulează acest tip de intimitate, sunt definatorii atât pentru majoritatea circumstanțelor în care este surprinsă Regina Elisabeta de către apropiați¹⁷ și de biografii acesteia¹⁸, cât și pentru ceea ce a însemnat conceptul de intimitate, *grosso modo*, în secolul al XIX-lea. Legând intimitatea de obiceiuri care să le confere statutul de „cetățeni” sau „aparținători” ai societății în care își desfășoară existența, oamenii acestui veac absorb cutumele și

¹⁴ D. Caracostea este de părere că tipul de creativitate al Reginei este mai degrabă unul „dinastic” decât individual, literatura lui Carmen Sylva fiind, de fapt, tot un serviciu care a contribuit la prestigiul Coroanei în plan extern. (v. D. Caracostea, *Dinastie și creativitate. Omagiu Carmen Sylvei*, în „Revista Fundațiilor Regale”, nr. 12/ 1943, p. 500: „M'am oprit la această scrisoare, pentru că ilustrează ceea ce înțelegem prin creativitate dinastică. Carmen Sylva a împământănit de nezdrușcinat la noi funcțiunea monarhului ocrotitor al înaltelor creațiuni ale spiritului. Paginile lui V. Alecsandri despre Regină sunt în conștiința tuturor. Se desemna o formă nouă de încadrare a creatorului: poetul național devenea și poetul curții. La fel, în pictură, Grigorescu. La data scrisorii către G. Enescu, cu greu s'ar fi găsit un monarh mai entuziast pentru arta înaltă decât Carmen Sylva.”) Articolul este disponibil pe <https://dspace.bcu-iasi.ro/handle/123456789/53979>.

¹⁵ Roxana Patraș, Lucreția Pascariu, *A Collective Sense of Intimacy. Carmen Sylva's Postures*, în: Birgitta Lindh Estelle, Viola Parente-Čapková, Carmen Beatrice Duțu (ed.), *op. cit.*, p. 165.

¹⁶ *Ibidem*, p. 167.

¹⁷ Cei care au cunoscut-o personal vorbesc despre teatralitatea înnăscută a celei care își regiza întotdeauna aparițiile și întâlnirile publice. Însăși Regina Maria evocă, în *Povestea vieții mele*, prima întrevedere cu predecesoarea sa și impresia de prelucrare pe care i-a lăsat-o aceasta: „[...] rezeată de multe perne albe ca zăpada, glasul atât de dulce, largul gest de bună-primire și zâmbetul ce descoperea strălucitorii dinți albi [...] lumea era pentru ea un imens teatru, privea toate lucrurile ca un șir de scene dramatice, în care ea avea rolul principal [...] Era atât de fermecătoare, de încântătoare, vorba ei era atât de dulce și de duiosă, vocea ei atât de muzicală și toate se potriveau așa de bine cu atmosfera de poezie ce se răspândea în jurul ei, – afară de pictură și de ochelarii de pe nas, cari erau o podoabă prea prozaică pentru fața ei inspirată!...” (v. Maria, Regina României, *Povestea vieții mele*, vol. I, București, Editura „Adevărul” S. A., 1939, pp. 402-405). Aceeași teatralitate este remarcată de majoritatea apropiaților (v. Elena Văcărescu, *Romanul vieții mele*, selecția textelor, traducerea din limba franceză, prefețe și note de Maria Platon, Iași, Editura Vasilana '98, 2012, p. 122: „Mănată de instinctul său de artistă, se oprește, ici și colo, ca să aranjeze o cută a draperiei sau perna fotoliului, să îndrepte un tablou prost așezat.”; Pierre Loti, *În jurul Exilatei. La Sinaia, București, Veneția*, texte reunite și prezentate de Alain Quella-Villéger, prefață de Gabriel Badea-Păun, introducere de Alain Quella-Villéger, București, Editura Vremea, 2016, pp. 16-17: „Am viziunea unei scene din evul mediu, la reginile de altădată – farmecul extraordinar al ochilor ei limpezi și blânzi, al surâsului ei, al sunetului minunat al vocii ei. E ca o regină care, în același timp, ar fi zână și înger [...] Camera în care stau, în acest castel de feerie, dă, prin două ferestre gotice, către o pădure întunecată și străveche. Aceasta contribuie la aerul de vrajă și de mister al acestui palat.”).

¹⁸ V. Gabriel Badea-Păun, *Carmen Sylva. Uimitoarea regină Elisabeta a României*, traducere din franceză de Irina-Margareta Nistor, ediția a treia, București, Editura Humanitas, 2010, pp. 8-9: „Ea își construia personajul, adesea contradictoriu, cu o energie concentrată la maximum în ceea ce ea socotea a fi fericirea adevărată.”

influențele occidentale, făcându-le parte din propriul proces de intimizare, de cristalizare a propriei identități și, în același timp, participă, prin asimilarea acestor factori alogeni, la configurarea intimității secolului lor. Cu alte cuvinte, prin complexitatea și hibriditatea oamenilor săi, aflați totdeauna între două lumi, împrumutând din civilitatea centrelor puterii dominante (fanariote, rusești, franțuzești, vieneze etc.), pe care încearcă să o desăvârșească (și, uneori, din prea mult exces de zel, rezultând contrariul), secolul al XIX-lea rămâne în memoria colectivă ca un soi de portal, prin care se face tranziția spre modernitate. Aceasta din urmă a însemnat, în primul rând, emanciparea indivizilor în direcția asumării unor noi roluri și comportamente (sociale & individuale) care, ulterior, s-au răsfrânt asupra imaginii de ansamblu a epocii. Schimbarea vestimentației, deprinderea gustului pentru mondenitate, apariții publice și divertisment, adoptarea etichetei de la Curte, în perioada monarhiei, dezvoltarea apetitului pentru consumul de bunuri materiale, care să inspire lux și să confirme statutul social superior – toate aceste „achiziții” fundamentale ale omului aflat la mijlocul *veacului galant* reprezintă mărturii ale unei lumi dispărute, în care inclusiv intimitatea, la fel ca toate celelalte dimensiuni ale sale, se subordonează idealului suprem: găsirea și afirmarea identității naționale.

Astfel, vorbind despre intimitatea secolului al XIX-lea, se poate spune că practicile ei au menirea de a crea spații *pseudointime*, budoare cu pereți de sticlă, asemenea cămăruțelor („colțișoarelor”) întunecoase și dantelate ale Reginei Elisabeta¹⁹, care au dublă funcție: de a instaura un climat al pudorii și al secretului și de a converti forul interior al Reginei într-unul colectiv, parte a istoriei României monarhice:

„Here, in her private rooms, royal emotions can turn into a subject of collective interest and communal bonding; here, in her private rooms, people are encouraged to revere and remember a mother’s pain at the loss of her child, a dynasty’s failure to produce an heir, an artist’s tormenting toils, a woman’s hardships in finding her own voice. Turned itself into a museum piece, this queen’s life could thus figure – despite the fact that she has always been perceived as a foreigner – as a piece of national history or as a local legend.”²⁰

Pornind de la aceste observații, trebuie menționat faptul că, tot în acest secol, au loc încă două fenomene care confirmă că, într-adevăr, acesta a fost cel mai prielnic timp al omului de a (re)descoperi plăcerile furnizate de acceptarea intimității ca *modus vivendi* și *modus scribendi*, și anume ascensiunea literaturii subiective, respectiv dezvoltarea unui ritual particular al scrierii acestor texte confesive, în special a epistolelor. Despre primul fenomen, Eugen Simion constată că, în secolul al XIX-lea: „Călătoria, ca formă de cunoaștere și universalizare a spiritului, are ca

¹⁹ Despre preferința Reginei pentru locurile înguste și bizare vorbește Gabriel Badea-Păun, în *op. cit.*, p. 136: „Carmen Sylva avea predilecție pentru micile colțuri întunecate, asemeni alcovului aflat în continuarea budoarului ei și pe care îl numea «Paradisul dantelelor», unde dantele neprețuite erau agățate peste tot, prinse de tavan, pe pereți, pe mese, pe pernțe și pe canapea.”

²⁰ Roxana Patraș, Lucreția Pascariu, *art. cit.*, p. 168.

efect apariția și, mai târziu, explozia *genurilor confesiunii*.”²¹ În același spirit, cercetătoarea clujeancă Mirela Tomoiagă afirmă că *punctul zero* al conștiinței intimității îl constituie secolul al XIX-lea, arondându-i schimbarea opticii asupra practicii epistolare:

„În literatura română, abia secolul al XIX-lea este cel care, descoperind intimitatea, promovează corespondența ca gen literar, înțeles mai degrabă ca practică între două instanțe ce au în comun nu doar sentimentul de iubire, dar și o nevoie *declarativă*, un *discurs* al intimității, o confirmare permanentă a sinelui prin celălalt.”²²

Cel de-al doilea fenomen circumscris expansiunii intimității din această perioadă se referă, după cum am anticipat, la crearea și îndeplinirea unui ritual al *metaintimității*, menit să instaleze actul scrierii intime într-un context care să exteriorizeze atmosfera emanată de acest „dialog al absenților”. Cu alte cuvinte, epistolierii de care ne ocupăm în această cercetare se supun unei duble regii – a textului și a (con)textului. Acest joc de rol denunță, de fapt, paradoxul celor care se dedică scrisului confesiv, după cum avertizează Brigitte Diaz analizând comportamentul epistolierului în genere: „Ne l’angélisons pas ; il est aussi un peu contrebandier ; et ce qu’il a à transmettre, sous le fallacieux emballage du don épistolaire, c’est aussi lui-même et ce « profond silence » dont il est tissé, et qu’il doit continuellement mettre en mots pour le sonder et l’habiter.”²³

Fie că se așază la masa de scris cu o ceașcă de ceai în față, fie că așteaptă ora crepusculului pentru a-i scrie celuilalt, fie că prelungesc momentul deschiderii plicului, epistolierii nu fac decât să confirme că profilul lor se caracterizează prin coliziunea a două verbe (aparent) ireconciliabile – *s’épancher* et *s’exhiber*. Astfel, configurarea unei scenografii a intimității presupune existența, ca într-un act dintr-o piesă de teatru, a recuzitei sugestive (pana de scris, călimara, ceașca de ceai/ cafea sau orice alt lichid care să provoace imaginarul, foi aruncate pe podeaua ticsită etc.), a încăperii intime (budoar/ cameră/ alcov/ iatac) care să claustreze secretul și, nu în ultimul rând, a dispoziției vulnerabile a celui care comite actul confesiv. Toate aceste coordonate sunt esențializate de Brigitte Diaz și José-Luis Diaz, semnalându-le drept „tropii ai intimității”:

„il faut un décor, une atmosphère, un rituel et des officiants zélés pour faire frémir la murmurante et rêveuse théière de l’intimité. Élément essentiel de cette fabrication de l’intime, l’espace, la chambre à soi, le *at home*, comme dit Maurice de Guérin qui ouvre précisément son journal sur l’évocation de l’espace recentré de l’intime.”²⁴

²¹ Eugen Simion, *op. cit.*, p. 47.

²² Mirela Tomoiagă, *O poetică a corespondenței intime în literatura română a secolului al XX-lea*, cuvânt înainte de Ioana Bot, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2012, p. 20.

²³ Brigitte Diaz, *L’épistolaire ou la pensée nomade. Formes et fonctions de la correspondance dans quelques parcours d’écrivains au XIXe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 2002, pp. 106-107.

²⁴ Brigitte Diaz et José-Luis Diaz, *Le siècle de l’intime*, în: Anne Coudreuse, Françoise Simonet-Tenant (ed.), *op.cit.*, <https://journals.openedition.org/itineraires/574>.

2. Regina Elisabeta în scrisorile intime. Spectacolul personalității vs conștiința protocolară

Mai mult sau mai puțin voalat, majoritatea epistolierilor comit acte de dezvăluire, sub diverse forme (de lamentație, laudă, false acuze etc.), dintre care unele cu un potențat caracter dramatic, în acord cu personalitatea celui care scrie. Pe lângă Hasdeu, Caragiale și Zamfirescu, ale căror scrisori vădesc plăcerea *causeriei* epistolare prin toți porii ceremonialului intim aferent procesului de scris, Carmen Sylva este, prin excelență, una dintre femeile din *Belle Époque* cu un adevărat apetit pentru punerea în scenă a propriilor apariții, după cum am ilustrat în paragrafele anterioare. Spiritul său regizoral, precum și capacitatea de a-și preschimba posturile în funcție de context, o încadrează pe Regina Elisabeta în categoria femeilor de tip „one-woman show”²⁵, prin care Dan C. Mihăilescu descrie tipologia feminină specifică sfârșitului de veac, caracterizată prin „sensibilitate, senzualitate, instinct și educație, deghizament, arta disimulării.”²⁶ Cele două volume ale corespondenței dintre Regina Elisabeta și Regele Carol I sunt, grație efortului traductologic și arhivistic al Silviei Irina Zimmermann, măturii incontestabile ale faptului că Regina Elisabeta, mai ales în perioada exilului voalat, profită din plin de situație și i se adresează soțului său, cel mai adesea, din postura victimei supraviețuitoare sau a femeii izgonite:

*„Odinioară spuneam că dacă m-ar părăsi pana de scris, m-aș sinucide. Totuși nu m-am sinucis, căci nu am vrut să fiu un dezertor. Sunt în starea de a suporta totul cu dinții încleștați și, mai ales de când primesc mâncare mai hrănitore, mi se trezesc iarăși la viață vechea mea îndărătnicie și tenacitatea mea teribilă. Știu deja că pot suporta la nesfârșit. Rog doar să nu mai fiu din nou zdruncinată. O scrisoare de la tine mi-a provocat o recidivă pentru mai multe săptămâni.”*²⁷

Nici scenografia intimității nu este abandonată, aceasta făcând parte din spectacolul eului epistolar:

*„Dragule bun! Ieri am primit două lucruri care m-au umplut de bucurie: scrisoarea ta și o telegramă de la Luise de Baden, care mi-a mulțumit pentru piatră. Mi-au făcut bine. Căci am avut dureri cu adevărat insuportabile de bună în ambele brațe și o asemenea febră, de îmi auzeam bătăile inimii. Măinile îmi erau atât de umflate și degetele de tot amorțite, încât de-abia puteam să țin scrisoarea. Și tot a trebuit să zămbesc la un paragraf în care te mirai că îmi lipsește bucuria de a trăi.”*²⁸

²⁵ Sintagmă pe care am utilizat-o și în descrierea temperamentului Annei de Noailles, despre care am scris în: Emanuela Ilie (coord.), *Un dicționar al exilului feminin românesc. Autoare emblematic, volume reprezentative*, București, Editura Eikon, 2024, p. 407.

²⁶ Dan C. Mihăilescu, *Castelul, biblioteca, pușcăriia. Trei vămi ale feminității exemplare*, București, Editura Humanitas, 2013, p. 9.

²⁷ „Cu iubire tandră, Elisabeta”, „Mereu al tău credincios, Carol”. *Corespondența perechii regale (1889-1913)*, vol. II, ediție critică și comentată, note și traducere din germană de Silvia Irina Zimmermann și Romanița Constantinescu, transcrierea după manuscrisul din limba germană, stabilirea textului, studiu introductiv și indice de Silvia Irina Zimmermann, București, Editura Humanitas, 2021, p. 199.

²⁸ *Ibidem*, p. 258.

Fire artistică, considerată o femeie excentrică, ocupând mereu primele pagini ale ziarelor, Elisabeta, așa cum reiese din corespondență, se simte mai mereu neînțeleasă de soțul său auster. Din scrisorile primei Regine a României transpare nu doar sufletul unei femei încorsetat de rigorile etichetei regale, dar care iradiază spre alte forme de expresie ale creativității – exacerbate pentru condiția unei Regine – prin care spiritul său se eliberează, ci și diferitele posturi prin care Elisabeta I se distinge în cadrul societății de curte din care face parte. Regina-mamă, regina-poetă, *mama răniților*, Carmen Sylva (pseudonimul literar care a atras după sine și asemănările dintre caracterul extrovertit, liber al reginei și naturaletăea pădurii) reprezintă o suită de posturi circumscrise rolului central al acesteia și anume, cel al Reginei Consoarte²⁹. Firi deosebite, Carol și Elisabeta au întreținut o lungă corespondență, recuperată în mare măsură datorită Silviei Irina Zimmermann, sub egida căreia au fost publicate cele două volume generoase cuprinzând schimbul epistolar al perechii regale, începând cu anul 1869, anul logodnei celor doi, și încheindu-se cu scrisoarea reginei din 1913, în timpul celui de-Al Doilea Război Balcanic. Inițitoare și membră fondatoare a Centrului de Cercetare Carmen Sylva al Arhivei Princiare de Wied din Neuwied, Silvia Irina Zimmermann vorbește în repetate rânduri despre influența reciprocă dintre statutul de regină și activitatea literară a Elisabetei I. Datorită curiozității pe care o suscitau scrierile unui cap încoronat, poeziile, poveștile, nuvelele, aforismele se bucurau de o largă vizibilitate care, la rândul ei, atrăgea capital de imagine asupra noului regat. O observație importantă se impune aici: deși numele reginei Elisabeta este strâns legat de mișcarea emancipării femeii în spațiul românesc și nu numai, deși chiar vestimentația ei atrăgea rumorile caselor princiare ale vremii, precum și primele pagini ale ziarelor³⁰, deși a fost trimisă în exil din pricina insistenței asupra căsătoriei dintre Elena Văcărescu și Principele Ferdinand, Regina Elisabeta, spre deosebire de succesoarea sa, Regina Maria, a rămas, totuși, în umbra soțului său, făcând din propria literatură un serviciu adus coroanei, după cum afirmă Silvia Irina Zimmermann, într-un interviu acordat Cristinei Gogianu pentru revista „Orizonturi culturale italo-române”:

„Regina Elisabeta, cu toate că făcea parte din grupul foarte restrâns al confidenților Regelui Carol I în chestiuni politice, cu toate că era informată și acționa în străinătate în sensul unei misiuni de ambasadoare neoficială a țării, și-a perceput poziția de regină și scriitoare în serviciul augustului soț și, în cea mai mare măsură, dependentă de el. În cazul Reginei Maria, însă, avem o cu totul altă situație dată și de noul context politic de după Primul Război Mondial, când relațiile sale dinastice sunt incomparabil mai

²⁹ Pseudonimul literar al Reginei nu a contribuit la impunerea scrierilor sale în prim-planul vieții literare, întrucât acesta era concurat permanent de poziția ei politică. Pentru mai multe informații despre posturile intime ale Reginei, vezi Roxana Patraș, Lucreția Pascariu, *art. cit.*, pp. 163-180.

³⁰ După cum consemnează și Gabriel Badea-Păun, unul dintre cei mai însemnați biografi ai Reginei Elisabeta: „Uneori, romantismul ei era bomba care incendia paginile ziarelor de scandal [...] Această celebritate marcată de cele mai mari laude și cele mai cumplite calomnii nu-i displăcea neapărat, pentru că avea temperamentul unei adevărate dive.” Citat preluat din *Carmen Sylva (1843-1916). Uimitoarea regină Elisabeta a României*, ed. cit., p. 8.

importante decât cele pe care le avea personal Regina Elisabeta în contextul timpului său.”³¹

Sensibilitatea scriitoarei, *pathos*-ul de tip romantic, concretizat în memoria contemporanilor Reginei, aplecarea spre teatralitate și retorică ornamentată, toate aceste componente ale personalității Elisabetei se regăsesc în scrisorile trimise lui Carol I, care sunt o radiografie atât a relației intime dintre cei doi, cât și a situației țării în timpul instaurării monarhiei, fiind foarte fin subliniate sentimentele femeii conștiente de statutul pe care îl are și de limitele pe care acesta i le impune. Corespondența din timpul exilului Reginei Elisabeta (1891-1894) ilustrează foarte bine acutizarea sentimentului de dezamăgire și neputință a acesteia, paralel cu preocuparea asiduă a Regelui Carol I de a asigura o imagine stabilă și demnă a Casei Regale, în conformitate cu opinia marilor clase politice ale vremii³². Acestea sunt câteva dintre aspectele pe care le constatăm dintr-o scrisoare a lui Carol către Elisabeta din 1892:

„Atunci când regi și regine nu au vrut să audă adevărul, întotdeauna acest fapt le-a adus o mare nefericire, împingându-i cel mai adesea la prăbușire [...] Și una ca aceasta urma să fie soția unui Hohenzollern și să urce într-o bună zi pe tronul românesc și să continue opera mea. Ce rușine! [...] Nu pot privi așadar decât ca fiind o stare de boală starea în care nu recunoști adevărata situație și poți nutri încă iluzii în privința fetei care în mod repetat s-a dovedit obraznică și nerușinată față de tine.”³³

Răspunsul Elisabetei nu întârzie să apară, din cuvintele sale resimțindu-se adevărata criză prin care trecea fetița și femeia din spatele Reginei, asuprită de mamă și, acum, de soț:

„Ce destin ciudat! Ca un cerc care se închide, să fiu tratată cu aceeași asprime la 3 și la 48 de ani și cu aceeași nedreaptă neîncredere [...] Cred que je ne daignerais jamais me défendre. Prea mândră, prea obosită, prea surprinsă, prea străină în această lume străină pe care nu o voi înțelege niciodată. Aș vrea cu adevărat să știu căruia loc îi aparțin, pentru că nu m-am simțit nicăieri pe pământ acasă [...] La 3 ani am fost băgată în cămașa de forță, eu, care dintotdeauna am fost făcută să dăruiesc bucurie, întinzând străjerului mânuțele pentru a fi sărutate încă înainte de a putea vorbi! Un act simbolic pentru întreaga-mi viață [...] Dar cum trebuie oare să te exprimi pentru a fi înțeles, unde voi găsi odată atâtă loc cât să-mi deschid aripile? Le-am împăturit rănile și inerte, dar ele sunt încă aici și nu mă pot dezice de ele. Mama mi-a spus în anul 1876: « Este o nenorocire ca o prințesă să aibă talent. » Are dreptate. Pentru o astfel de existență

³¹ Cristina Gogianu, „Elisabeta de România, portretul unei regine – scriitoare. În dialog cu Silvia Irina Zimmermann”, în *Orizonturi culturale italo – române*, anul VI, nr. 4/2016.

³² Sociologul german Norbert Elias analizează aspectul onoarei în societățile de curte, constatând următoarele: „Expresia caracteristică a importanței și funcției opiniei publice în orice « societate înaltă » o constituie noțiunea de « onoare » și derivatele ei [...] Inițial, în orice caz, « onoarea » reprezenta expresia apartenenței la o societate nobilă. Un individ avea onoare atât timp cât în « opinia » societății respective și în propria conștiință se număra printre membrii acesteia.” Citat preluat din Norbert Elias, *Societatea de curte. Sociologia monarhiei și a aristocrației de curte*, traducere din limba germană de Hans Neumann, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2011, p. 132.

³³ Silvia Irina Zimmermann, Romanița Constantinescu (ed.), „Cu iubire tandră, Elisabeta”, „Mereu al tău credincios, Carol”. *Corespondența perechii regale (1889-1913)*, vol. II, ed. cit., pp. 180-183.

sunt mai potrivii idioții. Fără să știe, a pronunțat o aspră judecată asupra întregii noastre clase și asupra exercitării acestei demnități în stat.”³⁴ (subl. ns.)

Fragmentul epistolar subliniază întocmai tipul de sociabilitate a acesteia, glisată pe marginea contradicției dintre spiritul creator, liber, nonconformist al acesteia și armura procustiană pe care era nevoită să o poarte în numele etichetei și al onoarei imaginii pe care trebuia să o afișeze în public. *Este o nenorocire ca o prințesă să aibă talent* – vorbele mamei arată mentalitatea epocii cu privire la creativitate ca exces, ca ieșire ostentativă din matca normalității, mai ales atunci când este vorba despre Prima Doamnă a unei țări, simbolul eleganței (conforme) și al devotamentului absolut față de soț și, prin acesta, față de popor. Despre negativitatea asociată cu exprimarea emoțiilor și a pasiunilor în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea vorbește antropologul și profesorul la Universitatea Strasbourg din Franța, David Le Breton care, în lucrarea sa, *Les passions ordinaires. Anthropologie des émotions*, constată că, inclusiv Platon, iar mai apoi, printre alții, la diferențe semnificative de timp, Kant și Starobinsky accentuează ideea conform căreia exhibarea emoțiilor duce la îmbolnăvirea trupului și dă dovadă de slăbiciune și iraționalitate, stări totalmente indezirabile și în dezacord cu idealul clasic al existenței morale, rezonabile³⁵. Pasiunea, emoția, sensibilitatea – toate aceste adjuvante ale creativității se află în răspăr cu viziunea canonizată asupra femeii³⁶, adânc înregimentată în mentalitatea victoriană, conform căreia femeile și bărbații nu corespund aceluiași sferă de ocupație: ele se ocupă de universul domestic, privat, iar ei sunt destinați carierei și vieții publice.

Scriind o epistolă³⁷, autorul acesteia nu intră într-un dialog doar cu celălalt, ci și cu sine. Din locutor, epistolierul se transformă în interlocutor, fapt care îi permite o aderență și mai mare la propriul text, adică o mai precisă așezare a sinelui în rama mobilă a scrisorii. Astfel, autorul utilizează „une « technologie de soi »”, sintagmă pe care Jelena Jovicic o preia din terminologia lui Michel Foucault, care consideră că „l'écriture intime – qui comprend différents genres tels que notes personnelles, journaux intimes ou correspondances privées – constitue une « technique de soi » dans le sens où elle provoque une subjectivation, c'est-à-dire une redéfinition de soi en tant que sujet.”³⁸ Cu alte cuvinte, scriitura confesivă reprezintă o modalitate prin

³⁴ *Ibidem*, p. 187.

³⁵ David Le Breton, *Les passions ordinaires. Anthropologie des émotions*, Paris, Armand Colin, 2001, pp. 94-95.

³⁶ În legătură cu relația simbolică dintre bărbați și femei, sociologul francez Pierre Bourdieu afirmă: „Fiind sortite, simbolic, resemnării și discreției, femeile nu pot să exercite vreo putere decât întorcând împotriva celui puternic propria-i forță sau acceptând să se estompeze și, oricum, să deneghe o putere pe care n-o pot exercita decât prin procură (ca eminente cenușii).” Citat preluat din Pierre Bourdieu, *Dominația masculină*, traducere din limba franceză de Bogdan Ghiu, ediția a II-a revizuită, București, Editura Art, 2017, p. 56.

³⁷ Am analizat mai amănunțit întreaga retorică a epistolei în studiul: Smărăndița-Elena Costin, *Configurația intimității în secolul al XIX-lea. Infuzia epistolară*, în „Revista Studii de Știință și Cultură”, vol. XIX, nr. 4/2023, Arad, Editura Universității de Vest „Vasile Goldiș”, ISSN 2067-5135, ISSN-L 1841-1401, <http://www.revista-studii-uvvg.ro/files/SSC%202023/SSC-%20Vol%20XIX%20nr%204%20decembrie%202023.pdf>, pp. 141-148.

³⁸ Jelena Jovicic, *L'Intime épistolaire (1850-1900): genre et pratique culturelle*, Cambridge Scholars Publishing, 2010. p. 4.

care individul se propune pe sine ca subiect, devenind personajul propriei mărturisiri, ceea ce desface mitul sincerității epistolare absolute. A transforma viața în operă de artă, a trăi la modul estetic (literar) amănunțele comunicate celui alt și a face sinele un personaj înseamnă a dispune de o suplețe a spiritului capabil să locuiască, chiar și în calitate de chiriaș, în varii formule literare și, totodată, înseamnă și fortificarea unui anumit *ethos* discursiv. Prin urmare, pe lângă spațiu al unei comunicări în tranzit, scrisoarea este, chiar și pentru capetele încoronate, „instrument de séduction, qui peut également lui servir pour gérer son image ou orienter la réception de ses écrits.”³⁹

Bibliografie

1. Primară

„Cu iubire tandră, Elisabeta”, „Mereu al tău credincios, Carol”. *Corespondența perechii regale (1889 – 1913)*, vol. II, ediție critică și comentată, note și traducere din germană de Silvia Irina Zimmermann și Romanița Constantinescu, transcrierea după manuscrisul din limba germană, stabilirea textului, studiu introductiv și indice de Silvia Irina Zimmermann, București, Editura Humanitas, 2021.

LOTI, Pierre, *În jurul Exilatei. La Sinaia, București, Veneția*, texte reunite și prezentate de Alain Quella-Villéger, prefață de Gabriel Badea-Păun, introducere de Alain Quella-Villéger, București, Editura Vreamea, 2016.

MARIA, Regina României, *Povestea vieții mele*, vol. I, București, Editura „Adevărul” S. A., 1939.

VĂCĂRESCU, Elena, *Romanul vieții mele*, selecția textelor, traducerea din limba franceză, prefețe și note de Maria Platon, Iași, Editura Vasilana '98, 2012.

2. Critică

BADEA-PĂUN, Gabriel, *Carmen Sylva. Uimitoarea regină Elisabeta a României*, traducere din franceză de Irina-Margareta Nistor, ediția a treia, București, Editura Humanitas, 2010.

CARACOSTEA, D., „Dinastie și creativitate. Omagiu Carmen Sylvei”, în *Revista Fundațiilor Regale*, nr. 12/ 1943, <https://dspace.bcu-iasi.ro/handle/123456789/53979>.

COSTIN, Smărăndița-Elena, *Configurația intimității în secolul al XIX-lea. Infuzia epistolară*, în „Revista Studii de Știință și Cultură”, vol. XIX, nr. 4/2023, Arad, Editura Universității de Vest „Vasile Goldiș”, ISSN 2067-5135, ISSN-L 1841-1401, <http://www.revista-studii-uvvg.ro/files/SSC%202023/SSC%20Vol%20XIX%20nr%204%20decembrie%2023.pdf>.

GOGIANU, Cristina, *Elisabeta de România, portretul unei regine – scriitoare. În dialog cu Silvia Irina Zimmermann*, în „Orizonturi culturale italo-române”, anul VI, nr. 4/2016.

DIAZ, Brigitte, *L'épistolaire ou la pensée nomade. Formes et fonctions de la correspondance dans quelques parcours d'écrivains au XIXe siècle*, Paris, Presses Universitaires de France, 2002.

ESTELLE, Birgitta Lindh, PARENTE-ČAPKOVÁ, Viola și DUȚU, Carmen Beatrice, *Introduction*, în: Birgitta Lindh Estelle, Viola Parente-Čapková, Carmen Beatrice

³⁹ Karin Schwerdtner, *Entre public et privé : lettres d'écrivains depuis le XIXe siècle*, p. 11, <https://revue-etudesfrancaises.umontreal.ca/wp-content/uploads/2019/12/55-1-pre%CC%81sentation.pdf>.

- Duțu (ed.), *Women Writing Intimate Spaces. The Long Nineteenth Century at the Fringes of Europe*, Boston, Brill, 2022.
- JOVICIC, Jelena, *L'Intime épistolaire (1850-1900): genre et pratique culturelle*, Cambridge Scholars Publishing, 2010.
- SCHWERDTNER, Karin, *Entre public et privé : lettres d'écrivains depuis le XIX siècle*, <https://revue-etudesfrancaises.umontreal.ca/wp-content/uploads/2019/12/55-1-pre%CC%81sentation.pdf>.
- SIMION, Eugen, *Secolul al XIX-lea în doi mesianici chibzuiți și un vizionar mistic. Nicolae Bălcescu, Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica*, prefață de Oana Camelia Șerban, Iași, Editura Cartea Românească Educațional, 2020.
- SIMONET-TENANT, Françoise, *À la recherche des prémices d'une culture de l'intime*, în: Anne Coudreuse, Françoise Simonet-Tenant (ed.), *Pour une histoire de l'intime et de ses variations*, în *Itinéraires*, nr. 4/ 2009, <https://journals.openedition.org/itineraires/574>.
- ZAMFIR, Mihai, *Din secolul romantic*, București, Editura Cartea Românească, 1989.

3. Teoretică

- BOURDIEU, Pierre, *Dominația masculină*, traducere din limba franceză de Bogdan Ghiu, ediția a II-a revizuită, București, Editura Art, 2017.
- COSTIN, Smărăndița-Elena, *The Age of Royalty and the Refinement of the Late 19th Century (1866-1914). On Letters, Honour & Protocolary Sociability*, în „Journal of Romanian Literary Studies”, no. 35/2023, Tîrgu-Mureș, Arhipieleag XXI Press, ISSN: 2248-3004, <https://asociatia-alpha.ro/jrls/35-2023-Jrls.pdf>.
- DUBY, Georges, *Avertisment*, în: Philippe Ariès și Georges Duby (coord.), *Istoria vieții private. De la Europa feudală la Renaștere*, vol. III, București, Editura Meridiane, 1995.
- ELIAS, Norbert, *Societatea de curte. Sociologia monarhiei și a aristocrației de curte*, traducere din limba germană de Hans Neumann, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2011.
- GIRARD, Alain, *Le journal intime*, Paris, Presses Universitaires de France, 1963.
- LE BRETON, David, *Les passions ordinaires. Anthropologie des émotions*, Paris, Armand Colin, 2001.
- LUHMANN, Niklas, *Love as Passion. The Codification of Intimacy*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1986.
- MIHĂIEȘ, Mircea, *De veghe în oglindă*, București, Editura Cartea Românească, 1988.
- MIHĂIEȘ, Mircea, *Cărțile crude. Jurnalul intim și sinuciderea*, Timișoara, Editura Amarcord, 1995.
- MIHĂILESCU, Dan C., *Castelul, biblioteca, pușcăria. Trei vămi ale feminității exemplare*, București, Editura Humanitas, 2013.
- TOMOIAGĂ, Mirela, *O poetică a corespondenței intime în literatura română a secolului al XX-lea*, cuvânt înainte de Ioana Bot, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2012.
- WOOLF, Virginia, *O cameră doar a ei*, traducere de Anca Dumitrescu și Elena Marcu, București, Black Button Books, 2018.

4. Dicționare

- ILIE, Emanuela (coord.), *Un dicționar al exilului feminin românesc. Autoare emblematiche, volume reprezentative*, București, Editura Eikon, 2024.